ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો

અનેક વર્ષો પહેલાં મેં લખ્યું હતું કે ગુજરાત એક મહાવૃક્ષ છે; તેના મૂલમાં શ્રી કૃષ્ણનો કર્મયોગ છુપાયો છે; તેને દયાનંદ નેગાંધીજીની કુપરો લાગી છે. આ માત્ર એક ચિત્રાત્મક વર્ણન નહોતું. જેમ હું વિચાર કરું છું તેમ ગુજરાતના સાતત્યનું મને ભાન થતું જાય છે. એક ને અવિયોજ્ય ગુજરાત જાગતાં ને સ્વપ્નમાં-ઘણીવાર નજર આગળ રમી રહે છે. ને મને એ સાતત્યના મણકારુપ મહાત્માઓ એક હારમાં આવતા દેખાય છે........

આ એક ખરાબ આદત થઇ ગઇ છે. આ મહાત્માઓની જાણું હાર ચોખ્ખી ને ચોખ્ખી દેખાતીજ જાય છે;-દરેક જણ એક તેજસ્વી જ્યોતિ હાથમાં લઇ, એક પછી એક, ભૂતકાલના અસ્પષ્ટ પ્રદેશ તરફ ધીમેધીમે ચાલ્યા જાય છે; ને એ જ્યોતિનાં તેજ આછાં થઈ, ભેગાં મળી મારી ચારે તરફ વીંટાઇ રહેલાં છે; અને મારી પાછળ પણ એ બધાનો પ્રકાશ ક્ષિતિજ સુધી પ્રસરે છે. આ જ્યોતિઓની હારમાંથી પ્રગટેલો પ્રકાશ મારો પંથ ઉજાળે એવી શ્રદ્ધાથી હું તેમાં ને તેમાં રહેવા મથું છું. એ પ્રકાશમાંજ મારાં ચક્ષુઓ જોઇ શકે એવી મહેનત હું કરી રહું છું. ગુજરાતી સંસ્કાર ન મળે તો અંધ રહેવા હું ખુશ છું.

આ જ્યોતિધરો મારે મન માત્ર કલ્પના નથી-પણ સંજીવ વીરો છે. તેમને હું કોઇને કોઇ રીતે મળ્યા કરું છું. તેમની સજીવતાનું રહસ્ય પારખવા મથું છું; તેમનો સંદેશ સાંભળવા ફાંફાં મારું છું; ને સંદેશ સંભળાય તો સંભળાવવા ઉત્સુક છું.... આ જ્યોતિર્ધરો ઘણીવાર એકજ રીતે દેખાયા કરે છે.... આ એક રીતમાં કૈં રહસ્ય રહ્યું હશે શું?....

—ભૂતકાલની અંધકારમય ઉગતી ઉષામાં હું ચ્યવન ભાર્ગવને આંહ્લાદ સામે વૈદૂર્ય પર્વત પર જોઉં છું. આશ્વિનોએ દીધેલી અપૂર્વ યુવામાં જળહળતા મુનિ મુગ્ધ બનેલી સતિનો વિચાર કરતા ઈંદ્રને ડારી રહ્યા છે. એની આંખમાં ભયંકર દર્પ છે. માત્ર મંત્રોથીજ એ મઘવાને સોમ દેવા ખુશ છે. દેવાધિદેવનો તેને ડર નથી.

[illegible] આર્ય.

પ્રચંડ ને વિકરાલ સાહસ્રાર્જુન.

—અને જમદગ્નિનો પ્રતાપી પુત્ર—ઈશ્વરના અવતાર સરખો—સંસ્કારી ને ઉગ્ર વિનાશક ને સ્રષ્ટા—રામ કોઈવાર નક્ષત્રોના નિશ્ચલ સંકલ્પો કરતો જોઉં છું; અને કોઇ-વાર એકવીસવાર કરેલી નક્ષત્રીના ગર્વમાં આ કાર્તવીર્યના વિજેતાને શૂર્પારકમાં વાસ કરી રહેલો હું જોઉં છું. સમારંગણોથી શ્રમિત થઇ યુદ્ધવિદ્યાના પાઠો પઢાવતી, રેવા કે સમુદ્રને તીરે ઉભેલી પ્રચંડ, તેજસ્વી, સ્નાયુવાળી એકલી મૂર્તિનાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં ઝાંખાં પડતાં તેજથી તરંગો નીહાળી રહેતાં નયનોમાં પણ સંસ્કાર ને શક્તિની વિજય ધજા દેખાય છે. એસીરીઆ ને મીસરનો પૈસો વહીલાવતી ગુજરાતી પ્રજા એ તેજની ભવ્યતાની ઓથે ઝઝુમે છે. ને ભીષ્મ ને કર્ણ જેવા ઉછરતા, યુદ્ધાકાંક્ષી યુવકો મહા-ગુરુની કીર્તિનાં સ્મરણોથી પોતાની માનવતા ઘડે છે. અને એના છત્ર નીચે આર્યાવર્તના સંસ્કારસ્રષ્ટાઓ રેવાતટને ઋચાઓથી ગજવે છે....

જમદગ્નિનો પ્રતાપી પુત્ર રામ.

—તાપી નદીને તીરે આવેલા સુંદર આશ્રમમાં સૌમ્ય ને સત્યપ્રિય માર્કંડેય ઉભા છે: અનેક શિષ્યોને સંસ્કાર ને સત્યના આદેશો દેતા. તેના વિશાલ ભાલ પર ઇતિહાસ-પુરાણનું જ્ઞાન ચમકે છે. હરિશ્ચંદ્ર જેવા રાજવીનાં ચરિત્રનું રહસ્ય શોધવા, શીખવવા તે મંડયા રહ્યા છે. આર્યાવર્તનું, ગંગાતીરનું, પરમવિશુદ્ધ મુનિઓનાં આશ્રમોનું વાતાવરણ તે ગુજરાતમાં પ્રસારી રહ્યા છે.

સૌમ્ય ને સત્યપ્રિય માર્કંડેય.

—અને મને દેવકીપરમાનંદ વાસુદેવ નજરે પડે છે; દેવોથીએ દેદીપ્યમાન ને મલ્લોથી પણ મજબુત. એની આંખમાં હરામખોરીનાં ઉંડાણને ઢાંકતાં બુદ્ધિનાં તેજ ચમકે છે, ને વિલાસના તરંગો નાચે છે. ગુજરાતની તોફાની, વિલાસી, ને મુત્સદ્દી પ્રજાનો પ્રાણ; સમસ્ત ભારતને નચવતો—મગધ અને આસામને કંપાવતો—હસ્તિનાપુરના સિંહાસન સાથે ખેલતો—પાર્થ દ્રોપદીનો સહચાર સાધતો ને રુક્ષ્મણીના કોડ પુરતો પિતાંબર દ્વારકાંની વૈભવભરી શેરીઓમાં વીચરતો હું જોઉં છું. એને જોવો એટલે આકર્ષાવું—આકર્ષાવું એટલે પ્રણિપાત કરવો—પ્રણિપાત કરવો એટલે જીવનમુક્તિ પામવી....

દેવકીપરમાનંદ વાસુદેવ.

—અને પછી દેખાયા કરે છે મહા ક્ષત્રપ રુદ્રદામ; કાર્તવીર્યનાં છિન્નભિન્ન થએલાં સામ્રાજ્યનાં અંગોને ભેગાં કરી સજીવન કરતો વીર ને મુત્સદ્દી; ગ્રીક ને ગુજરાતી સંસ્કારોને ભેળવતો મહા પરાક્રમી યોદ્ધો....

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામ.

—ને દદ્દો–ભરુચની ભૂમિ કંપાવતો ધુવાંતા જવાળામુખી સમાન ઉગ્ર ને એકાગ્ર યોદ્ધા ચારે તરફ ભય પ્રસારતો જણાય છે.

ઉગ્ર ને એકાગ્ર યોદ્ધો દદો.

—અને કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા માઘ પંડિત શ્રીમાળના સરોવરને તીરે અર્થ-ગૌરવ ને પદલાલિત્યનાં ગૂઢ રત્નો શોધતા શબ્દબ્રહ્મની સેવા કરતા, પંડિતાઇને સરસ કરી રહ્યા છે. તેના અંતરમાં કાલિદાસની સ્પર્ધા કરવાની હોંસ છે. તેના હૈયામાં અમરત્વની આશા તે પોષે છે. અને પંડિતયુગના આ પ્રતિનિધિ 'શિશુપાલવધ' રચી ગુજરાતનું ગૌરવ દીપાવી રહ્યા છે.

કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ માઘ પંડિત.

—અને સોલંકીઓની મહત્તાનો સ્રષ્ટા મૂલરાજ પાટણને સિંહાસને જણાય છે. શ્રીમાળથી ને કલ્યાણથી સંસ્કારી બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં આવવા નિમંત્રણ પાઠવતો. એનાં વિશાલ ચક્ષુઓમાં શોભનાં રાષ્ટ્રવિધાતાનાં ગહન તેજથી કચ્છ, સોરઠ ને લાટને ગુજરાતમાં સમાવવાનો પંથ ખોળતો, તે 'ગુર્જરત્રા'નો ડંકો ચારે તરફ વગડાવવા આતુર છે; શાણપણ કે ભક્તિની ઝનુનમાં 'જય સોમનાથ'ની વિજય ઘોષણા પ્રસારે છે....

સોલંકીઓની મહત્તાનો સ્રષ્ટા મૂલરાજ.

—અને ભીમદેવ બાણાવલી, લોહી તરસી આંખે, ને ઘવાએલે અંગે નિરાશ સેનાનો આશાવાન નાયક–યવનોને ડારતો સોમનાથ ભગવાનનું ગર્ભદ્વાર રક્ષતો ઉભો રહેતો દેખાય છે. પૂર્વજોના પૂજ્યદેવની પવિત્રતા સાચવવા તે મરણીઓ થયો છે. એના હાથ થાકયા છે,–પણ હામ થાકી નથી. એનું સૈન્ય તુટયું છે; પણ શ્રદ્ધા ચળી નથી. સ્વતંત્ર ગુજરાતની મૂર્તિસમો તે મહમદ ગઝનવીના દારુણ દળને ડારતો ઉભો રહયો છે...

સ્વતંત્ર ગુજરાતની મૂર્તિસમો ભીમદેવ બાણાવલી.

--અને કાર્તવીર્ય સમો મહત્વાંકાંક્ષી ને મહાક્ષત્રપ સમો દુર્ધર્ષ-બંનેની કીર્તિની સ્પર્ધા કરતો પરમભટાર્ક જયસિંહ સિદ્ધરાજ મને નજરે ચઢે છે. વહેમી ને ઝનુની સોલંકી અવંતીને જીતી સહસ્રલિંગને તીરે માલવરાજને દંડ આપતો, ને ચારે તરફ દાનાઇ દાખવતો હું જોઉ છું....ને ગુજરાતના મહાપ્રતાપી નરવીરને સ્વતંત્ર ગુજરાતને ગૌરવાન્વિત કરતો જોઇ હરખું છું...અજમેરથી કોલ્હાપુરને સિંધથી બુંદેલખંડ કુકકુટધ્વજનો ફરકતો ત્રાસ જોઈ હૈયું ઉંચું આવે છે.

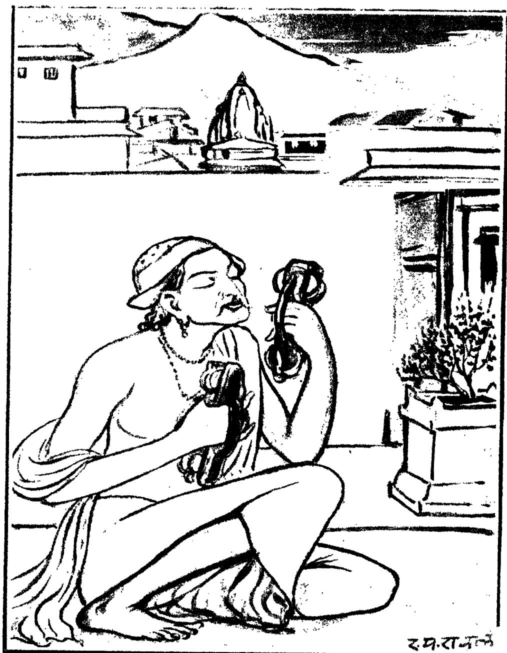
પરમભટ્ટાર્ક જયસિંહ સિદ્ધરાજ.

—કાર્તવીર્યના આ મધ્યકાલીન અવતારની પાછળ આવતા જ્ઞાનીઓના મેર એવા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય હાથમાં ઓઘો લઈ ચાલી આવે છે. એરીસ્ટોટલથી વધારે સર્વગ્રાહી બુદ્ધિનું તેજ તેના મુખ પર ચમકે છે. શંકરની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિનું મરણ તેનાં નયનો કરાવે છેઃ પાણિનિ ને મમ્મટની સ્પર્ધા કરવાની ઉત્કંઠા તેનું અંતરમાગે છે. અને જીવન લાલસાઓ, તટપર ઉભેલાને સ્પર્શ્યા વિના સરિતાનાં તરંગો ચાલ્યાં જાય તેમ આ અરાગીને સ્પર્શ્યા વિના ચાલી જાય છે. બુદ્ધની સુકુમાર અનુકંપાને બદલે તેનાં અંતરમાં તીવ્ર અહિંસાની ધુન લાગી છે; અને તેને પ્રસારવાને ચાણક્યની કુટિલતા સેવવાથી ડરતા નથી. ગુજરાતી બુદ્ધિની આ અદ્દભુત મૂર્તિ—શાંત ને સ્વસ્થ નિશ્ચલતામાં મારા અંતરને કંપાવતી—ચાલી જાય છે; ને હું—પૂજ્યભાવ સ્પષ્ટ થાને સ્વસ્થ નહીં એવો-દિંગ થઈ જોઈ રહું છું.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય.

—ને ક્ષુલ્લક લાગતો નરસિંહ નાગર, તુટેલી ઝુંપડીને ઓટલે કીરતાલ લઇ અંતર વલોવતો દેખાય છે. તેની ભકિતની નજર વ્યોમમાં ઠરી છે. તેના અંતરમાં પ્રિયતમની વાટ પેખતી પ્રિયાની આતુરતા વસી! છે. "વિઠલા" શબ્દ હૃદયભેદક ને આર્તસ્વરે તે અડધી મીંચેલી આંખે ઉચ્ચારે છે; ને વિઠલાની વાટ જોતાં તેનાં રોમાંચ ખડાં થાય છે. તે કવિઓનો પણ કવિ છે. એક દૈવી ભાવનાનો પ્રેમ તેણે સેવ્યો છે—ને તેને માટે તે ઘણું ઘણું સહે છે; અને તે પ્રેમ વ્યકત કરવા જતાં તે સરસમાં સરસ સાહિત્ય ઉચ્ચારે છે. આ નિર્મલ પ્રેમને તે ભકિત કહે છે; ઊર્મિગીતો ને તે પદ કહે છે. પણ પ્રણુયીનો નટવર નરસિંહ ભકિતગાનમાં તલ્લીન બની, ગુજરાતના પ્રણુય રસનો પરાગ ઉરાડતો ગોપીવલ્લભ પાછળ ઘેલો બનીને ફરતો મને દેખાયા કરે છે. એને મન જગત એ પ્રણુયથી ભર્યો છે. એનો પ્રણુય સૂક્ષ્મતમ ભાવના પર ચોંટયો છે. નિરંકુશ પ્રેમપદની મુકિત મેળવી તે કલ્પનાનાં વૈકુંઠમાં વીહરે છે; અને ગુજરાતી હૃદયની એક મહા પ્રચંડ ઊર્મિની મને ઓળખ કરાવે છે........

ભક્તકવિ નરસિંહ નાગર.

—ને ભટ પ્રેમાનંદ! એની માણમાંથી ઉત્સાહ ને વીરતા રણકે છે; એની વાણીમાંથી ગુજરાતીનું માધુર્ય ઝર્યા કરે છે. એની મહત્ત્વાકાંક્ષા ભગવાન વ્યાસ થવાની છે–ગુજરાતીને સંસ્કૃતની સાહેલી બનાવવાની છે. દર રાતે, શિષ્યોમાં ને એકચિત્તે સાંભળી રહેલા લોકવૃંદમાં તેનો પ્રચંડ અવાજ ગર્જે છે; ને નલ ને ધ્રુવ એની વાણીના અમૃતથી સજીવ બની ગુજરાતને ઘેલાં બનાવે છે....

ભટ્ટ પ્રેમાનંદ.

—વડતાલનો સંન્યાસી સ્વામીનારાયણ અધમને ઉદ્ધારતો ચારે દિશામાં વીચરે છે; ને લોકને સમાન તે સદાચરણી કરતો ગુજરાતની ભાવિ મહત્તાનો પાયો નાખે છે. સુધારકોનો શિરોમણી ધર્મનો પ્રભાવ પ્રસરે છે, ઉદ્ધારવા; બ્રાહ્મણનો પ્રતાપ વાપરે છે અધમોને ઉચ્ચ કરવા........

સુધારકોનો શિરોમણી સંન્યાસી સ્વામીનારાયણ.

—અને દાદાભાઈ નવરોજી શાંત સરલ, ને પ્રામાણિક જીવનની અપૂર્વતામાં શોભતા વ્યવસ્થિત ઉત્સાહના પ્રણેતા-ને શાણપણ ભરી મુત્સદ્દીગીરીથી પરાધીનતા સંહારવા તત્પર થએલા મહર્ષિને સ્વરાજ્યનો અમર મંત્ર ઉચ્ચારતા હું દેખું છું.......

મહર્ષિ દાદાભાઇ નવરોજી.

—ને રાષ્ટ્રવિધાતા 'વેદટંકારકારી' દયાનંદ—ગુજરાતના અનુપમ ને અણમોલા જ્યોતિર્ધરને આર્યતાનો દિગ્વિજય કરતાં જોઉં છું. એની દૃષ્ટિ વિશ્વકર્માની છે; એના હૈયામાં વનરાજની હામ છે; એના શબ્દમાં બ્રહ્માસ્ત્રની વિનાશકતા છે. કાર્તવીર્યનો ઝનુની વિજયપ્રેમ બાણાવળી ભીમદેવની સચોટતા ને હેમચંદ્રની અકલ્પ્ય વિદ્વત્તાની ઝાંખી કરાવતા;—સંસ્કાર ભ કતની એકનિષ્ઠામાં પરશુથી વિયોગી થએલા પરશુરામ સમા;—ને વૈરાગ્યની ઉગ્ર ને અસ્ખલિત સિદ્ધિમાં શુષ્કતા વીસરેલા તપોનિધિ હેમચંદ્રસૂરિસમાં આયવર્તને સજીવ કરવા અમૃત શોધતા પ્રતાપી ને ભવ્ય મહર્ષિને ગુજરાતનો વિજયધ્વજ સિંધુતટે રોપતા હું જોઉં છું.

રાષ્ટ્રવિધાતા 'વેદટંકારકારી' દયાનંદ

—ને પછી આવે છે નર્મદા—નવા યુગના સંદેશ સમી જ્યોતિ ધરીને તે નિર્બલ છે; ધનહીન છે; અસ્વસ્થ છે. પણ તેની આંખમાં પ્રેરણા છે; તેના અંતમાં નવું ચેતન છે. તેની વાણીમાં વીરનો વિજઘોષ છે. ગુજરાતને ફરી સરજવાની તેને હોંસ છે. પેટે પાટા બાંધી સાહિત્યને જીવનમાં નવો યુગ સ્થાપવાનાં સ્વપ્નાં રચતો તે દુધ ને પૌંઆ આરોગવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે; અને તેના ઉછળતા અંતરમાંથી નીકળતો લાવા ચારે તરફ પ્રસરે છે—વિનાશ કરે છે—સર્જાવે છે ને સર્જનકાર્યની સેનાને પ્રેરે છે.

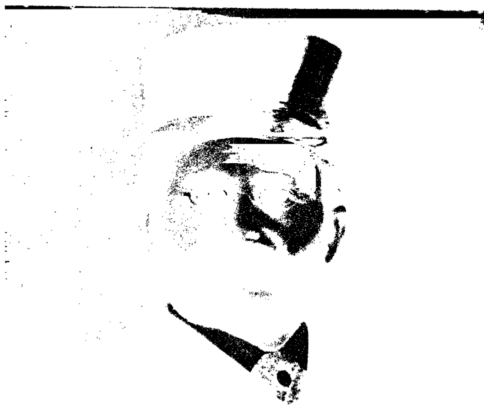
વીર નર્મદ.

—ને જમશેદજી નસરવાનજી ટાટા ગુજરાતી સાહસના અર્વાચીન અવતાર ચારે તરફ નવો ઉદ્યોગ, ને નવા પ્રયોગો આરંભતા. તેનું હૃદય ચિંતાતુર છે. હીંદનું દારિદ્રય જોઇ તે દુ:ખી છે. તે ફેડવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ તે બેઠા છે; અને તે પ્રતિજ્ઞા પાર ઉતારવા ગુજરાતની વેપારવૃત્તિ કેળવવા તે મથે છે. પણિઓ ને વણિકોના ઉત્સાહનો તે વારસ સમુદ્રોને શેરીઓ સમાન સરલ કરી રહ્યા છે.........

ગુજરાતી સાહસના અર્વાચીન અવતાર જમશેદ તાતા.

—ને ફીરોજશાહ મહેતા!–ગુજરાતમાં વ્યવસ્થિત સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના આદ્યનાયક–કોંગ્રેસ, કોરપોરેશન, ને યુનિવર્સિટીના ત્રિભુવનને ધારનાર; ગુજરાતી વ્યવહારિકતા ને જાહેર જીવનમાં ઉતારી અર્વાચીન પ્રગતિને સાધવા તત્પર થએલા આ નિર્ભય વીરને અદ્વિતીય મુત્સદ્દીને પડકાર કરતા હું જોઉં છું........

અદ્વિતીય મુત્સદ્દી ફીરોજશાહ મેહતા.

—ને મહાત્માજી !–કોઇ પ્રાચીન ભગવાન અર્વાચીન સૃષ્ટિમાં ભુલા પડયા હોય એવા મહાન ને અપૂર્વ મોહનદાસ ગાંધી! હેમચંદ્રસૂરિના વૈરાગ્યને હરિશ્ચંદ્રના સત્ય સાથે સંમિશ્રિત કરી;–દાદાભાઇની એકનિષ્ઠ સેવાવૃત્તિમાં દયાનંદની ઝનુની દેશદાઝ ભેળવી;–નરસિંહના વૈષ્ણવનો આદર્શ સેવી ને સ્વામીનારાયણને અધમોદ્ધારણ પ્રવૃતિમાં ઝાંખા કરી–આ નરોત્તમે તો માનવતા કેટલી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચી શકે છે તેની કલ્પના કરવાની શકિત પણ આપણામાં રાખી નહીં. વાક્પટુતામાં, ત્યાગમાં, દેશભકિતમાં, સમભાવમાં, મુત્સદ્દીપણામાં ને સત્યપ્રિયતામાં, એક અને અતુલ એવા ગુજરાતના આ અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્ધરને અર્વાચીન યુગની દશે દિશા ઉજાળતા હું જોઉં છુ. બારડોલીમાં બેઠા બેઠા, રાષ્ટ્રીય બળવો કરવાના સંકલ્પ કરતા તે મને દેખાયાજ કરે છે. ચ્યવનથી નર્મદ સુધીનાં તેજ એના તેજમાં મળી ભાવિનું ક્ષિતિજ આલ્હાદક પ્રકાશે દીપાવે છે.

એક અને અતુલ ગુજરાતના
અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્ધર મહાત્મા ગાંધી.